

AGNIESZKA SZARAFIN-KREFT*

Pomiędzy Paryżem a Moskwą – opinie księcia Adama Jerzego Czartoryskiego o Napoleonie i Księstwie Warszawskim

Between Paris and Moscow – Adam Jerzy Czartoryski’s opinions about Napoleon and the Duchy of Warsaw

Streszczenie: Artykuł ma na celu ukazanie opinii Adama Jerzego Czartoryskiego o Napoleonie i Księstwie Warszawskim. Ramy czasowe artykułu wyznaczają lata formowania się Księstwa Warszawskiego i początek wojny w 1812 roku. W artykule uwaga została skupiona na edycji źródłowej pamiętników księcia Adama przygotowanej przez Jerzego Skowronka oraz na memoriale „Organisation du Duché de Warsovie”.

Czartoryski w dobie księstwa Warszawskiego był na politycznym uboczu. W tym czasie przyglądał się jednak jak funkcjonuje „małe państwo wielkich nadziei”. Analizował dobór osób, którym powierzono ważne stanowiska: od króla, przez Radę Stanu do ministrów. Doceniał konstytucję księstwa i wprowadzone w nim prawo cywilne. Czartoryski pokusił się także o ocenę Cesarza Francuzów. Opinie z omawianego okresu nie były obciążone wy-

* Doktorantka w Instytucie Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, ul. Gagarina 11, 87-100 Toruń, szarafin@doktorant.umk.pl.

mogami propagandy antynapoleońskiej. Pojawiło się zatem w ocenie Cesarza Francuzów sporo pozytywów.

Abstract: The article is to present the opinion of Adam Jerzy Czartoryski about Napoleon and the Duchy of Warsaw. Timeframe of the article is limited by the years of the formation of the Duchy of Warsaw and beginning of the war in 1812. The article's attention is focused on the editing of the Prince Adam's source diaries prepared by Jerzy Skowronek and memorial „Organisation du Duché de Warsovie”.

Czartoryski in the era of the Duchy of Warsaw was on the political sidelines. At that time, however, he watched how the small country of great hope was functioning. He analyzed the selection of persons entrusted with important positions. He appreciated the constitution and civil law introduced with it. Czartoryski attempted to assess the Emperor of the French as well. Opinions from the period in question were not burdened with the requirements of the anti-Napoleon propaganda. As a result, evaluation of the Emperor of the French was filled with a lot of positives.

Słowa kluczowe: Adam Jerzy Czartoryski, Napoleon Bonaparte, Księstwo Warszawskie

Keywords: Adam Jerzy Czartoryski, Napoleon Bonaparte, Duchy of Warsaw

Obdarzył ją [Polskę] konstytucją, nadał swój kodeks, oddał rządy nad nią królowi saskiemu, doskonałemu we własnym kraju, ale nieodpowiedniemu dla nas i ... odjechał! Z rozżarzonego ogniska spadliśmy do lodowni.
(W. Fiszerowa, *Dzieje moje własne i osób postronnych*, Warszawa 1988, s. 307.)

Wiek XIX był niezwykle dynamiczny pod względem zmian, jakie zachodziły na świecie, kontynentach i w państwach. Stulecie to wpłynęło na zmiany zachodzące w strukturze społecznej, rodzinach, czy też w sposobie myślenia zwykłych ludzi. Polacy musieli zmierzyć się z problemem, jakim były rozbiory Polski, a w konsekwencji tego – z brakiem własnego państwa. Działalność polityczna w takich realiach była trudniejsza, wiązała się z koniecznością wyboru jakiejś opcji, na przykład pokładania nadziei, że któreś z mocarstw wskrzesi Rzeczpospolitą. Wybór opcji politycznej musiał być poprzedzony analizą wielu czynników: od realnych możliwości, po zgodność własnych zasad z tym, jak na arenie politycznej działał dany władca. Osobą, co do której należało się ustosunkować był Napoleon Bonaparte.

Człowiek wywodzący się ze średniozamożnej, korsykańskiej rodziny, którego gwiazda zajaśniała w walkach na Półwyspie Apenińskim, i o którym słyszano od wybrzeży nadatlantyckich po Moskwę.

Podejście księcia Czartoryskiego do Bonapartego, jego polityki, w tym utworzenia Księstwa Warszawskiego, najczęściej przedstawia się bardzo stereotypowo: Adam Jerzy był przeciwnikiem tego, co napoleońskie. Stawia się go w opozycji do czołowych napoleonistów, za jakich uznaje się księcia Józefa Poniatowskiego, czy też Józefa Wybickiego. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie jak wielopłaszczyznowo książe Adam postrzegał Napoleona Bonaparte i Księstwo. Naświetlenie, jak zmieniały się argumenty używane przez księcia, jak ewoluowała jego ocena wobec swojego prawie rówieśnika – „człowieka wieku”.

Ramy czasowe artykułu wyznaczają ważne wydarzenia początku XIX wieku – powstanie Księstwa Warszawskiego i początek wojny w 1812 roku. Jest to ważne przy ocenie Napoleona, jakiej dokonał Czartoryski. Książe był wprawionym dyplomata i doświadczonym obserwatorem areny politycznej. Są to także lata po klęsce planu puławskiego i wygranej Napoleona pod Austerlitz. Te dwa wydarzenia odcisnęły piętno na karierze Czartoryskiego i jego postrzeganiu spraw międzynarodowych, w tym kwestii niepodległości Polski.

Kilka słów o literaturze i źródłach

Literatura dotycząca doby napoleońskiej, w tym istnienia Księstwa Warszawskiego, jest bardzo bogata. Dziejami Księstwa Warszawskiego zajęła się Barbara Grochulska. Jarosław Czubaty, w swych publikacjach rozbudował kwestionariusz pytań i poszerzył zakres zagadnień dotyczących „małego państwa wielkich nadziei”¹. Powstało sporo prac o zawężonym temacie. Na szczególną uwagę zasługuje „Zasada dwóch sumień”² Jarosława Czubatego. Jest to praca poruszająca bardzo trudne zagadnienie, jakim było

¹ J. Czubaty, *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 2011.

² Idem, *„Zasada dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyborów (1795–1815)*, Warszawa 2005.

ustosunkowanie się Polaków do zmieniającej się sytuacji politycznej, w tym do problemu zdrady i ocalenia własnego honoru. Literatura dotycząca osoby Adama Jerzego Czartoryskiego jest równie bogata. Losami księcia zajęli się Szymon Askenazy, Marcei Handelsman i Marian Kukiel. Liczne badania po wojnie prowadził Jerzy Skowronek. Spod jego pióra wyszła biografia Adama Jerzego³, a także szereg innych prac, w tym „Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego”⁴.

Zainteresowanie życiem Czartoryskiego sprzed Wielkiej Emigracji wpasowało się w ogólną tendencję fascynacji epoką napoleońską. Popularniejsi byli jednak bohaterowie pronapoleońscy. Z czasem zaczęto zastanawiać się jak wiele w pisaniu o tej epoce jest elementów mitu i legendy. Jerzy Skowronek biografię Czartoryskiego wydał dopiero w latach dziewięćdziesiątych. To właśnie on „dał najpełniejszy obraz rosyjskiej alternatywy”⁵.

Książę Czartoryski pozostawił po sobie wiele różnego rodzaju dokumentów, od zapisek w dzienniku, fragmentów pamiętników, przez liczną korespondencję, po memoriały i projekty polityczne. Każde z tych źródeł posiada swoje wady i zalety. W artykule uwaga zostanie skupiona na edycji źródłowej pamiętników księcia Adama, przygotowanej przez Jerzego Skowronka⁶ oraz na memoriale „Organisation du Duché de Warsovie” (pisownia za Czartoryskim)⁷.

W przededniu powstania Księstwa Warszawskiego

W 1805 roku zaktywizowała się opcja wyzwolenia kraju w oparciu o Rosję. Książę Adam Jerzy zabiegał o utrzymanie łagodnej polityki cara w stosun-

³ J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994.

⁴ Idem, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969.

⁵ A. Nieuważny, *Mój z Napoleonem*, Wrocław 1999, s. 275.

⁶ A.J. Czartoryski, *Pamiętniki i memoriały polityczne*, wyd. i oprac. J. Skowronek, Warszawa 1986.

⁷ Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka XX. Czartoryskich (dalej: B.Cz.), sygn. 5242 V, A.J. Czartoryski, *Organisation du Duché de Warsovie*, s. 1–45 (dalej: A. J. Czartoryski, *Organisation du Duché*), tłumaczenie własne. Pisownia „Warsovie” za Czartoryskim.

ku do Polaków. Pomagał rodakom w wielu indywidualnych sprawach. Najczęściej dotyczyły one kwestii majątkowych, ale książę wstawiał się też za Polakami, gdy ci starali się o stanowisko w dyplomacji. Nie bez znaczenia było zaangażowanie się księcia w działalność oświatową⁸.

Czartoryski zabiegał o zmianę podejścia Rosji do sprawy przywrócenia niepodległości Polski. Książę proponował zwiększenie wpływów rosyjskich na zachodzie. Namawiał cara na utworzenie ściśle powiązanego z Rosją – Królestwa Polskiego. Nowe państwo miało obejmować ziemie zaboru pruskiego i rosyjskiego. Działalność księcia Adama budziła sympatię do cara. Sprzyjało temu zamieszanie towarzyszące formowaniu się III koalicji. Rosja coraz intensywniej starała się o udział Prus w koalicji. Było to niezbędne ze względu na wahania Austrii. Rosji zależało na zgodzie Berlina na przemarsz wojska rosyjskiego. Czartoryski wobec tego proponował najkrótszą drogę – przez Warszawę⁹.

Plany Czartoryskiego pokrzyżował jednak sam Napoleon Bonaparte. Bitwa pod Austerlitz, symbol potęgi napoleońskiej armii, stała się końcem nie tylko dla III koalicji, ale także kończyła szczytowy okres kariery Czartoryskiego w Petersburgu¹⁰. Książę powrócił jeszcze na krótko do wielkiej polityki. Takim momentem był okres po bitwach pod Auerstädt i Jeną, w których to poległa armia pruska¹¹. Wydarzenia nabierały tempa, Napoleon w październiku 1806 roku był w Berlinie, aktywnie działał zarówno Wybicki, jak i Dąbrowski. Powstawała odezwa mająca nakłonić Polaków do opcji pronapoleońskiej. Nie umknęło to Aleksandrowi. Car stwierdził, że może zainteresować się zaborem pruskim, ale tylko wtedy, gdy król pruski

⁸ J. Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego...*, s. 189–194.

⁹ Idem, *Adam Jerzy Czartoryski...*, s. 102–105; M. Kallas, *Powstanie i ustrój Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska Lublin-Polonia” 2007, vol. 62, s. 7.

¹⁰ Por. A.J. Czartoryski, *Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I, Listy Adama Czartoryskiego do cesarza*, 22 marca 1806, kwiecień 1806, przełożył K. Scipio, t. 2, Kraków 1905, s. 60–77 (https://ia802708.us.archive.org/10/items/pamitnikiksadam00alekgoog/pamitnikiksa_dam00alekgoog.pdf, dostęp: 7.08.2017).

¹¹ J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861...*, s. 132.

chciałby oddać ziemie te Napoleonowi. Celem Rosji było zatem zahamowanie Napoleona, a nie zrealizowanie dążeń Polaków¹².

Czartoryski zaproponował, aby car ogłosił się królem Polski i przywrócił jej niepodległość. Mimo, że car negatywnie odniósł się do tej propozycji, książę pracował nad akcją propagandową wśród Polaków. Nie wiadomo na ile akcja prorosyjska była wnioskiem płynącym z nieudanego planu puławskiego, a na ile odpowiedzią na działania profrancuskie. Jednym z elementów propagandy były „Odezwy do obywateli i wojska”¹³. Czartoryski wraz z Julianem Ursynem Niemcewiczem przygotowali kilka wersji propagandowego tekstu. Różnią się one od siebie nieznacznie, najczęściej formą językową, gramatyczną. Spisane zostały w 2 językach, po polsku i po francusku. Powstały po ukazaniu się odezwy Wybickiego i Dąbrowskiego, gdyż w tekście znajdują się odwołania do profrancuskiej wersji¹⁴.

Polacy tymczasem walczyli z Prusakami. Jeszcze w listopadzie 1806 roku wybuchło powstanie kaliskie. Kilka dni przed wkroczeniem do miasta armii Napoleona – Kalisz był w rękach Polaków. W styczniu 1807 roku powstała Komisja Rządząca. Od maja rola księcia ponownie zaczęła słabnąć. Był w Tylży w czasie podpisywania pokoju francusko-pruskiego, a gdy Rosja podpisywała traktat znajdował się w oddalonych o 100 kilometrów Szawlach¹⁵.

Adam Jerzy Czartoryski w dobie Księstwa Warszawskiego

Książę Adam Jerzy dojrzał jako polityk. Nauczył się oceniać zamiary i wyciągać wnioski zarówno z postępowania Napoleona, jak i Aleksandra.

¹² B. Grochulska, *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 1991, s. 19; B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie: Księstwo Warszawskie 1807–1814*, Poznań 2003, s. 1; J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski...*, s. 133.

¹³ B.Cz., syg. 5231 IV, Adam Jerzy Czartoryski, *Odezwy do obywateli i wojska*, 1806–1807, s. 71–110.

¹⁴ B. Grochulska, op. cit., s. 19–20; D. Nawrot, *Litwa i Napoleon w 1812 roku*, Katowice 2008, s. 36–37.

¹⁵ B. Grochulska, op. cit., s. 25–81; J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski...*, s. 142–144.

Powstanie Księstwa Warszawskiego wiązało się z koniecznością odnalezienia się w nowej rzeczywistości. Powstało państwo nie takie, jakiego on sam chciał, „wskrzesciel” też był niewłaściwy.

Adam Jerzy Czartoryski przybył do Puław w sierpniu 1808 roku, po drodze zatrzymał się w Wilnie, aby dokonać, jako kurator oświatowy, kontroli na uniwersytecie. Ze względu na nieobecność rodziców, odwiedzał innych członków rodziny. Jesienią tego roku wyruszył razem z bratem w podróż do Włoch. Ciepły klimat miał pomóc Adamowi w problemach zdrowotnych, zaś Konstantemu – w sercowych. Młodszy z Czartoryskich miał cierpieć z powodu śmierci pierwszej żony, a przy okazji rodzina chciała go odsunąć od nowego obiektu westchnień – jednej z puławskich wychowanek¹⁶.

Czartoryski po powrocie z podróży do Włoch przebywał w galicyjskich majątkach rodziny, głównie w Sieniawie i Klewaniu. Nie zabiegał o urzędy w Księstwie Warszawskim. Być może wpłynęła na to rekomendacja, jaką złożył Napoleonowi Aleksander, proponując Czartoryskiego na wicekróla Księstwa. Bonaparte nie zamierzał ryzykować i przydzielać ważnych funkcji człowiekowi tak długo służącemu i zaprzyjaźnionemu od wczesnych lat z Aleksandrem. Objęciu jakiegokolwiek funkcji przeszkadzała także formalna pozycja księcia – został mu przyznany urlop od służby dla cara¹⁷.

O czarny obraz Czartoryskich w oczach Napoleona zadbał Józef Zajączek. Według generała ród ten w perfekcyjny sposób miał posługiwać się intrygą. Na Familii właśnie, jego zdaniem, ciążyła odpowiedzialność za kryzysy w Rzeczypospolitej. Zdaniem Zajączka: „Nowy władca [Polski] nie powinien łudzić się, że może łatwo pozyskać tę rodzinę – zmierza ona do tronu. Należałoby przeto koniecznie nadzorować ją, odsunąć od urzędów, które dają wpływy i powierzyć je tylko tym, którzy nie byli im oddani”¹⁸. Krytyczny stosunek profrancuskiego generała wobec Czartoryskich, a w szczególności wobec księcia Adama, wynikał z dwóch przyczyn. Zajączek obawiał się wzrostu nastrojów antynapoleońskich, które Czartoryscy – w jego mniemaniu – mogliby podsycać. Książę był przecież pełniącym

¹⁶ J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski...*, s. 155–156.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Cyt. za: J. Czuby, *„Zasada dwóch sumień”...*, s. 304.

funkcję ministra spraw zagranicznych Rosji, zabiegającym o odbudowanie Polski w oparciu o cara. Drugi powód był bardziej osobisty. Książę odmówił kiedyś protekcji bratu Józefa Zajączka¹⁹.

Zajączek ostro wypowiadał się także o przedstawicielach innych rodów arystokratycznych (między innymi o Potockich). Zarzucał im popieranie opcji prorosyjskiej. Był to też sposób na prowadzenie gry politycznej. Napoleon oparł się właśnie na rodach arystokratycznych, a nie na dawnych polskich jakobinach. Oni zaś zaczęli wykorzystywać swoje kontakty, aby wpłynąć na przedstawicieli napoleońskich – najlepszym tego przykładem jest właśnie działanie Zajączka. Francuzi (Luis Nicolas Davout i Louis-Étienne Vincent) początkowo ulegli sugestiom, zwłaszcza, że zorientowanie się w polskich realiach zajęło im trochę czasu. Sytuacja ustabilizowała się na początku 1808 roku. Znacząca była zmiana stosunku Davouta do księcia Józefa Poniatowskiego. Francuski marszałek początkowo uważał go za oddanego Rosji, później określał go mianem honorowego żołnierza²⁰.

Tak się stało jak geniusz Napoleona przewidywał – Czartoryski o Napoleonie w dobie Księstwa Warszawskiego

Książę Czartoryski czas po podpisaniu traktatów tylżyckich w 1807 roku poświęcił na pogłębianiu swoich zainteresowań związanych z historią i obserwowaniem tego, co działo się na arenie politycznej. W swoich badaniach historycznych zwracał uwagę na ewolucję społeczeństwa, upadek moralny elit rządzących, czy też edukację władców. Za początek epoki w której żył uznał rewolucję francuską²¹.

To, że nie odgrywał już znaczącej roli w kształtowaniu stosunków międzynarodowych wpłynęło na poszerzenie perspektywy i dało możliwość głębszego przemyślenia aktualnych wydarzeń. W opisie roku 1809 zamieszczonym w „Pamiętnikach i memoriałach politycznych” sporo uwagi poświęcił Napoleonowi Bonaparte.

¹⁹ Ibidem, s. 304.

²⁰ Ibidem, s. 305–306.

²¹ J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski...*, s. 157–160.

Cesarz Francuzów w 1808 roku uwikłał się w wojnę w Hiszpanii. Opanowanie Półwyspu miało zapobiec kontaktom handlowym z Anglią. Działania wojenne w tym regionie miały zupełnie inny charakter niż te, do których przywykł Bonaparte – teraz musiał walczyć z partyzantami. Pod kontrolą Francuzów pozostawały jedynie miasta. Działanie te nie były ułożone w jakiś większy, strategiczny plan. Wszystko odbywało się z zaskoczenia. Działaniom partyzanckim sprzyjały geograficzne warunki Hiszpanii (górzysty teren). Dla Francuzów największym problemem była słabo rozwinięta sieć drogowa, a przez to pojawiły się problemy aprowizacyjne²².

W obliczu przeciągającej się wojny Napoleonowi zależało na utrzymaniu sojuszu z carem. Sytuację komplikowała Austria, której oddziały w połowie kwietnia 1809 roku wtargnęły na teren Księstwa Warszawskiego. Po ciężkich walkach, między innymi pod Raszynem, czy też po chwilowej okupacji Warszawy przez Austriaków, doszło do podpisania pokoju w Schönbrunn. Księstwo zyskało część Galicji, a Napoleon przekonał się, jak kruchy jest sojusz z carem. Oddział rosyjski, który miał rzekomo pomagać Polakom w walce, tak naprawdę wspierał Austrię²³. Czartoryski, opisując wojnę roku 1809, zwrócił uwagę na postrach, jaki budził Bonaparte. Właśnie strach miał kierować polityką zagraniczną (zwłaszcza Rosji) i wpływać na kształt wszelkich umów, traktatów, czy też sojuszy zawieranych z Napoleonem²⁴.

Opinie księcia Adama na temat Bonapartego, pochodzące z tego okresu nie były obciążone wymogami propagandy antynapoleońskiej. Pojawiło się zatem w ocenie Cesarza Francuzów sporo pozytywów. Napoleon to dla Czartoryskiego osoba, która potrafi wykorzystywać czas i zna jego wartość. Potwierdzeniem tego są dynamiczne zwroty na polach bitewnych, czy też oczekiwanie na ruch przeciwnika – tak jak w przypadku Austrii w 1809 roku. Napoleon nie zaatakował jej pierwszy, gdyż doskonale zdawał sobie sprawę z reakcji opinii publicznej, Francuzi potrzebowali pokoju.

²² T. Miłkowski, P. Machcewicz, *Historia Hiszpanii*, Wrocław 2009, s. 213–215.

²³ A. Zahorski, *Napoleon*, Warszawa 1982, s. 249–253, por. B. Pawłowski, *Wojna polsko-austriacka 1809 r.*, Warszawa 1999.

²⁴ A.J. Czartoryski, *Pamiętniki i memoriały...*, s. 446.

Cała odpowiedzialność za wszczęcie działań wojennych spoczęła na Austriakach²⁵.

Dotego dochodzi znajomość zasad funkcjonowania dworów i gabinetów, z którymi Napoleon musiał uprawiać politykę. To właśnie Bonapartemu przypisuje się zdanie: „Rządy dotrzymują słowa tylko wtedy, gdy są do tego zmuszone lub gdy jest to dla nich korzystne”²⁶. Dla Czartoryskiego Napoleon to człowiek, który potrafi dążyć do wyznaczonego celu, potrafi też wybrać środki, które posłużą mu do sfinalizowania planów:

Inakszy był chód Napoleona, i w tych ciężkich okolicznościach, jak zawsze właśnie to uczynił, co najistotniej mogło mu pomóc. Tę on wielką ma własność, że umie rozeznąć w każdym razie, jaki powinien być najważniejszy cel, któren mu zapewni szczęśliwy koniec. Insze przedmioty, jeżeli z tym celem nie mogą się pogodzić, umie na czas zaniechać. Geniusz jeden umie to to rozeznąć, zna granice możliwości²⁷.

Czartoryski miał możliwość obserwowania, z perspektywy osoby wtajemniczonej w politykę zagraniczną Rosji, całego procesu kształtowania się potęgi Francji i umacniania pozycji Napoleona. Książę zwrócił uwagę na fakt, że Cesarz Fancuzów nie był już tym samym wodzem, który walczył np. we Włoszech. Porzucił on swoją broń – sposób przemawiania do ludzi. Jednak kiedy tylko zechce będzie mógł do niej wrócić, gdyż według Czartoryskiego – Napoleon posiadał umiejętność wyczuwania nastrojów społecznych, a przykładem tego były działania na ziemiach niemieckich: „Napoleon w tym razie umiał zagrzać Niemców do spotkania z Niemcami i nimi ich podbił”²⁸.

Książę Czartoryski na kartach pamiętnika wspominał, że jemu współcześni rzadko mówili o czysto ludzkich cechach Napoleona, takich jak: gniew, próżność, duma²⁹. Cesarz w oczach księcia Adama mimo wszystkich

²⁵ Ibidem, s. 450.

²⁶ <http://napoleonbonaparte.republika.pl/sentencje.html>, (dostęp:24.05.2014).

²⁷ A. J. Czartoryski, *Pamiętniki i memoriały...*, s. 450.

²⁸ Ibidem, s. 457.

²⁹ Ibidem, s. 459.

swoich talentów posiadał też negatywne cechy, popełniał błędy. Jego wielkością była jednak umiejętność uczenia się na niepowodzeniach:

„Lecz jeśli Napoleonowi trafia się często popełniać grube omyłki, trzeba wyznać, że w klęskach, które za tym idą pokazuje się właściwie [jego] wielkość – przez trwałość, spokojność i poradzenia sobie w wszelkiej potrzebie. Kiedy z drugiej strony nieprzyjaciele jego nawet wzięwszy za chwilę wyższość, nie umieją z niej korzystać”³⁰.

Przełom 1809 i 1810 roku dla Adama Czartoryskiego był czasem ponownego, lecz nieoficjalnego, zaangażowania w politykę. W lipcu 1809 roku odbył podróż w sprawie Liceum Krzemienieckiego, a dokładnie w sprawie ucieczki uczniów do oddziałów Poniatowskiego walczącego w Galicji. Jesienią natomiast przybył do Petersburga i przebywał tam do sierpnia 1810 roku. Było to spowodowane ponownym zainteresowaniem się Aleksandra sprawą polską, a raczej umacnianiem się Napoleona nad Wisłą. Pokój w Schönbrunn zaowocował powiększeniem Księstwa o około 50%. Napoleon starał się o zachowanie przyjaznych stosunków z carem, chciał nawet poślubić którąś z sióstr Aleksandra, aby wzmocnić sojusz. Car żądał potwierdzenia, że Bonaparte nigdy nie odbuduje Polski – stosowne oświadczenie podpisał ambasador francuski. Cesarz Francuzów jednak wycofał swoją zgodę i porozumienie w sprawie polskiej zostało anulowane. Powodem zmiany decyzji było wycofanie z się cara z planów dotyczących mariażu. Przyjazne stosunki pomiędzy władcami z dnia na dzień stawały się iluzją i grą o czas³¹.

Czartoryski w rozmowach z carem i wobec jego nieprecyzyjnych pomysłów zachowywał dystans. Dostrzegął, że celem Aleksandra była wielka polityka a nie Polska. Sytuacja na linii Rosja – Francja coraz bardziej się pogarszała. Pod koniec 1810 roku Rosja wystąpiła z blokady kontynentalnej. Aleksander prowadził listowne rozmowy z Czartoryskim. Carowi zależało na wsparciu wojsk, natomiast książę domagał się w przyszłym Królestwie Polskim – Konstytucji 3 maja. Księstwo miało rozpocząć walkę przeciw Napoleonowi, wsparte przez

³⁰ Ibidem, s. 462.

³¹ J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski...*, s. 162–164.

około 107 tys. żołnierzy rosyjskich. Książę Czartoryski rozmawiał nawet z niektórymi przedstawicielami elity, zapewne z Tadeuszem Matuszewiczem i Tadeuszem Mostowskim. Najważniejszy był jednak książę Józef Poniatowski, który pozostawał przy Napoleonie, przez co ukroił projekty związane z przejściem Księstwa przez cara. Zarówno rezydent francuski Gian Carlo (Jean-Charles) Serra, jak i sam Poniatowski, donieśli Bonapartemu o rozmowach przeprowadzanych przez Czartoryskiego oraz o planach Aleksandra (Poniatowski nie zdradzał tożsamości źródła informacji)³².

Następca rezydenta Serra – Édouard Bignon – w swoich wspomnieniach tak scharakteryzował rodzinę Czartoryskich: „Zresztą ktokolwiek byłby królem, miejsce tej dostojnej rodziny byłoby zawsze w pobliżu tronu; a zatem mogliżby Czartoryscy nie pragnąć wskrzeszenia ojczyzny?”³³. Książę Czartoryski we wspomnieniach rezydenta został określony jako polityk, którego celem nadrzędnym było przywrócenie niepodległości Polski. Jego sytuacja w dobie Księstwa Warszawskiego była trudna, ze względu na powiązania z Rosją. Potrafił jednak zachowywać się godnie i nie narażał honoru swojego i swojej rodziny³⁴. Największe wrażenie na Bignonie wywarła księżna Izabela, doceniał jej patriotyzm i oddanie³⁵.

O Napoleonie książę Adam często wspominał w korespondencji do cara. Po raz kolejny nakreślił, jak doskonale Bonaparte orientował się w nastrojach społecznych:

Jakkolwiek słuszne są żale Polaków do Napoleona, utrzymuje on ich jednak w tym przekonaniu, że tylko niemożliwość, lecz nie zła wola, przeszkodziła mu w dziele oswobodzenia, że dawne publiczne i dyplomatyczne zapewnienia, tak sprzeczne z nadziejami Polaków, konieczne

³² Ibidem, s. 166–169.

³³ *Polska w r. 1811 i 1813: wspomnienia dyplomaty Edouarda Bignona*, t. 1, Wilno 1912, s. 109 (<http://kpbc.umk.pl/publication/3985>, dostęp: 12.05.2014).

³⁴ Ibidem, s. 107–110.

³⁵ Ibidem, s.109, „Miło mi chociaż późno, oddać hołd uczuciom patryjotycznym Polek. Księżna wiele żyła na świecie, przechodziła przez mnóstwo ciężkich doświadczeń, ażeby na ślepo mogła dzielić urojenia głów młodych”.

były dla zakrycia właściwych zamiarów, które spełni przy pierwszym zerwaniu z Rosją³⁶.

Lato 1811 roku Czartoryski spędził w zaborze pruskim, następnie udał się do Karlsbadu, Wiednia i Sieniawy. Kolejny rok, oprócz ciężkiego przednówka, przyniósł także wieści o szykujących się do wojny Francuzach. Konstanty pisał do brata, że nigdy nie widział zakrojonych na taką skalę przygotowań wojennych³⁷.

Księżę Czartoryski znalazł się, jak to trafnie określił Szymon Askenazy – „na rozdrożu”. Nie był on jedyną osobą, która musiała odpowiedzieć sobie wtedy na pytanie: po czyjej stronie stanąć. Księżę wybierał pomiędzy neutralnością, pozostawaniem za opcją prorosyjską lub przejściem na stronę napoleońską. Inni natomiast zastanawiali się czy: „Z tonącego okrętu Napoleona przenieść corychlej szczątki rozbitych widoków polskich do nadpływającej za żaglami zwycięstwa nawy Aleksandra”³⁸. Dramatyzm wydarzeń uchwyciła Izabela Czartoryska w listach do syna Adama: „Zmiłuj się nie idź za daleko, nie awansuj się zanadto, a nadewszytsko nie bierz na siebie pozorów agenta albo doradcy (...). Obawiam się niedyskrecyi P(rince) J(oseph), choćby mimowolnej. Obawiam się zemsty...”³⁹. O dylematach, jakie przeżywał księżę Czartoryski świadczy także jego korespondencja z carem Aleksandrem: „Krwawa walka utrwali byt mojej ojczyzny, albo ją zniszczy, okryje żałobą i nieszczęściami. Cała moja rodzina, przyjaciele i bliżsi mi stoją w pogotowiu, ja jeden pozostałem w tyle”⁴⁰.

³⁶ Cyt. za: A.J. Czartoryski, *„Politykę kieruje nie tylko interes, ale i moralność”*. Wybór myśli politycznych i społecznych, wybrał J. Skowronek, Warszawa 1992, *List A.J. Czartoryskiego do Aleksandra I, 18/30 stycznia 1811*, s. 83–84.

³⁷ J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski...*, s. 169–177.

³⁸ Sz. Askenazy, *Na rozdrożu*, „Biblioteka Warszawska” 1911, r. 71, s. 210; (<http://polona.pl/item/796428/33/>, dostęp: 8.08. 2017).

³⁹ Cyt. za: Ibidem, s. 211, księżna Izabela do księcia Adama Czartoryskiego, Puławy, 10 II 1811.

⁴⁰ A.J. Czartoryski, *Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem...*, s. 167–168, w wydawnictwie Mazade: „Une guerre sanglante consolidera l’existence de ma patrie, ou bien la couvrira de deuil, en fera un désert, coblera ses malheurs. – Quelque soit le sort qui lui Est réservé, je dois le partager. — Déjà ma famille, mes amis, ayant mon père à leur tête, ont suivi l’appel qui leur a été fait en son nom. – Je m’y suis

Organisation du Duché de Warsovie – Książę Czartoryski o Księstwie Warszawskim

Okres istnienia Księstwa Warszawskiego był dla księcia czasem względnej bierności politycznej. Nie przeszkodziło mu to w ocenie tego, jak działało niewielkie państwo stworzone w 1807 roku przez wielkiego Cesarza Francuzów.

Czartoryski w memoriale „*Organisation du Duché de Warsovie*”⁴¹ zawarł kilka uwag, co do tego, jak funkcjonuje Księstwo oraz jakie należałoby jego zdaniem wprowadzić zmiany, aby usprawnić administrację, szkolnictwo i nie tylko. Memoriał ten został spisany w języku francuskim, głównie przez samego księcia. Zdarzają się fragmenty pisane inną ręką (wyraźniejszą), ale uwagi i poprawki tych fragmentów sporządził Adam Czartoryski. Nie wiadomo kiedy dokładnie powstał ten tekst. *Terminus ante quem* wyznacza rok 1812, gdyż brak w tekście informacji o wojnie, a jedynie o możliwości jej wybuchu. Natomiast datą *post quem* jest przyłączenie części Galicji do Księstwa.

Tekst rozpoczyna się od bardzo krytycznych słów wobec tego, jak funkcjonowało państwo. Wszystkie części administracji według opisu działały nieudolnie. Czartoryski przyjmował fakt istnienia problemów wyższej rangi i dostrzegał trudności, jakim musiało sprostać Księstwo ze względu na konieczność utrzymania armii itp. Według księcia nie mogło to być jedyne wytłumaczenie ówczesnego, fatalnego stanu państwa. Już na samym wstępie dodawał:

„On ne manquerait pas de relever, que tandis que la Saxe passe pour un des pays le mieux gouverner en Europe, la Pologne n'est pas capable

seul refusé”, A.J. Czartoryski, *Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre Ier*, wyd. M. Ch. Mazade, Paryż 1887, t. 2, s. 183 (<https://ia902700.us.archive.org/22/items/alexandreieretle00czaruoft/alexandreieretle00czaruoft.pdf>, dostęp: 7.08.2017).

⁴¹ A. J. Czartoryski, *Organisation du Duché...*, s. 1–45.

de l'être par le meme prince, et que puis que l'expérience tout d' anneés, l'évidence des raisons qui ont perdu la Pologne”⁴².

Czartoryski dość negatywnie opisał Fryderyka Augusta jako władcę Księstwa Warszawskiego⁴³. Konstytucja z 1807 roku dawała szereg uprawnień królowi. To on miał sprawować władzę wykonawczą, posiadał też inicjatywę ustawodawczą. W praktyce jednak Fryderyk August nie korzystał z wszystkich przysługujących mu uprawnień. Ze względu na swoją częstą nieobecność w Księstwie stopniowo przekazywał część swoich uprawnień innym organom rządzącym⁴⁴.

Napoleoński wybór w sprawie władcy podzielił Polaków. Jedni doceniali uporządkowane życie i ostrożność, jaką kierował się Wettyn. Drudzy natomiast zarzucali mu brak energii, nieprzystosowanie do rządzenia krajem z problemami, jakim było Księstwo Warszawskie⁴⁵. Fryderyk August starał się być jak najlepszym wykonawcą poleceń Napoleona. Od decyzji Bonapartego uzależniał podejmowanie działań w zakresie polityki międzynarodowej, ale też dostosowywał się do francuskiej opinii, gdy trzeba było komuś z elity Księstwa Warszawskiego okazać łaskę, wdzięczność⁴⁶.

Dla Czartoryskiego fakt, że konstytucja dawała królowi władzę umożliwiającą opanowanie chaosu w Księstwie, czynił z Wettyna głównego odpowiedzialnego za brak poprawy i pogarszanie się sytuacji w państwie. Dla księcia Księstwo Warszawskie było państwem, które w sposób szczególny – ze względu na swoje położenie – powinno interesować Francję, ale także Saksonię⁴⁷. Czartoryski wprost wyraził się na temat króla: „Je verrai la

⁴² A. J. Czartoryski, *Organisation du Duché...*, s. 3–4, „Nie omieszkamy wyjawić, iż w momencie gdy Saksonia uchodzi za jeden z najlepiej rządzonych krajów w Europie, Polska nie jest w stanie nim być za sprawą tego samego księcia i z racji doświadczeń z wielu lat i oczywistości powodów, które zgubiły Polskę”.

⁴³ Czartoryski używa naprzemiennie zwrotów król i książę w stosunku do Fryderyka Augusta. W pracy przyjęta została forma „król” – aby ułatwić rozróżnienie od księcia Czartoryskiego.

⁴⁴ W. Sobociński, *Historia ustroju i prawa Księstwa Warszawskiego*, Toruń 1964, s. 109–117; B. Grochulska, op. cit., s. 84–85.

⁴⁵ J. Czuby, *Księstwo Warszawskie...*, s. 156–160.

⁴⁶ J. Willaume, *Fryderyk August jako książę warszawski (1807–1815)*, Oświęcim 2013, s. 83–92.

⁴⁷ A. J. Czartoryski, *Organisation du Duché...*, s. 7–8.

*négligence, ou bien un manque total d'aptitude*⁴⁸. Książę odniósł się także do tego, jak swoją funkcję postrzegał sam Fryderyk August. Niemożliwe było dobre wypełnienie zadań przyznanych przez Napoleona bez usprawnienia funkcjonowania Księstwa Warszawskiego⁴⁹.

Dla Adama Czartoryskiego dostatecznym argumentem za koniecznością przeprowadzenia reform było nastawienie opinii publicznej w Księstwie. Jedyne poprawa funkcjonowania państwa, a przez to poprawa sytuacji ekonomiczno-gospodarczej mogła według niego utrzymać mieszkańców Księstwa przy Napoleonie. Reformy wpłynęłyby też na opinię Polaków zamieszkujących dawne ziemie Rzeczypospolitej, a nie włączonych do Księstwa. Polepszenie losu wpłynęłoby też, zdaniem Czartoryskiego, na zwiększenie dostępnych środków w razie wojny z Rosją (nie rozwijał myśli, czy chodzi o rekwizycje dla wojska, czy o pobór rekruta). Bez reform natomiast: „*Ce l'esprit de la renaissance de la Pologne faiblit et qu'en même temps les habitants du Duché soient plus malheureux que ceux qui sont restés*”⁵⁰.

Dla samej Francji dobrze działające Księstwo powinno być ważnym aspektem. Czartoryski po raz kolejny udowodniał, że zaniedbania Cesarza Francuzów wykorzysta Aleksander. Zdaniem księcia, w interesie Napoleona byłoby motywowanie Fryderyka Augusta do zmian, tym bardziej, że jedynie silne Księstwo mogło być podporą dla francuskiej polityki⁵¹.

Czartoryski wyznaczył w swoim tekście cele zarówno dla zwykłych obywateli, jak i dla członków rządu. Polacy powinni ukazać, że są w stanie dobrze kierować swoim państwem. Forma rządów powinna być bardziej oświecona, bardziej liberalna i bardziej sprawiedliwa od tej, jaka była sprawowana do tej pory⁵².

Książę Adam ogromną wagę przykładał do wyboru osób mających piastować najwyższe funkcje w kraju. Okres napoleoński to czas, w którym

⁴⁸ Ibidem, s. 9, „Widzę zaniedbanie lub raczej totalny brak zdolności”.

⁴⁹ Ibidem, s. 9–10.

⁵⁰ Ibidem, s. 10, „Ten duch odrodzenia Polski osłabia się i jednocześnie mieszkańcy Księstwa są bardziej nieszczęśliwi niż ci, którzy pozostali pod obcą dominacją”.

⁵¹ Ibidem, s. 11.

⁵² Ibidem, s. 5.

na nowo zaczęto patrzeć na elity i ich rolę w społeczeństwie⁵³. Najistotniejszy według księcia miał być wybór sekretarza stanu. Minister ten sprawował funkcję naczelnika kancelarii królewskiej w sprawach Księstwa. Odpowiadał także za przepływ pism pomiędzy królem a ministrami. Funkcję tę sprawował Stanisław Breza (w latach 1807–1815)⁵⁴. Z narracji Czartoryskiego wynika, że opowiadał się także za zmianą tego ministra:

Comme le caractère du Roi ne permet pas d'espérer que les ministres actuels quelqu'un habile les qu'ils puissent être remplacer par de plus capables il faut chercher des moyens qui indirectement fallaient arriver au même but, donnent la possibilité d'introduire des présent de bonnes instructions dans le pays...⁵⁵.

Dalej także: „L'idée de trouver un individu propre à la place de minister secrétaire. L'idée est la meilleure car ce serait aller ce plus droit au but”⁵⁶. Czartoryski sugerował, że w razie nieobecności ministra sekretarza w Dreźnie, można by powołać tam organ podobny do części Rady Stanu⁵⁷. Zdaniem Juliusza Willaume – Breza był człowiekiem spokojnym i niewybijającym się, z całą pewnością pasującym do króla⁵⁸. Księżę Adam nie był jedyną negatywnie oceniającą ministrów osobą. Marszałek Davout miał o nich powiedzieć: „Zbiorowisko tak żałosne, iż trudno o niej [Radzie Ministrów] mówić inaczej, jak z odrazą”⁵⁹.

⁵³ M. Getka-Kenig, „Najpierwsze przy tronie dostojęstwo” — *napoleoński centralizm a pojęcie elityw Księstwie Warszawskim*, „Kwartalnik Historyczny” 2013, r. 120, s. 305–310.

⁵⁴ W. Sobociński, op. cit., s. 111; E. Wierzbicka, *Brezowie. Dzieje rodu i spuścizn Aktowych. Inwentarz zespołu akt. Archiwum Brezów ze Siekierzyniec 1555–1945*, Lublin 2013, s.18–19.

⁵⁵ A.J. Czartoryski, *Organisation du Duché...*, s. 15, „Jako, że charakter króla nie pozwala mieć nadziei, że wśród obecnych ministrów znajduje się ktoś wystarczająco kompetentny, trzeba szukać środków, które bezpośrednio dadzą możliwość przeprowadzenia reform i wprowadzenia dobrze działających instytucji w kraju...”.

⁵⁶ Ibidem, s. 19, „Zamysł znalezienia właściwej osoby na miejsce ministra sekretarza jest najlepszym zamysłem, ponieważ byłaby to najprostsza droga do osiągnięcia celu”.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ J. Willaume, op.cit., s. 77.

⁵⁹ Cyt. za: J. Czubyty, *Księstwo Warszawskie...*, s. 161.

Konstytucja przewidywała powołanie sześciu ministerstw: sprawiedliwości, spraw wewnętrznych i czci religijnych, wojny, przychodów i skarbu, policji. Szóstym był minister – sekretarz stanu. Zgodnie z wzorem francuskim kierowali oni jednoosobowo swoimi resortami, byli odpowiedzialni przed królem. Ministrowie tworzyli Radę Ministrów, która była organem koordynującym w sprawach, które przekraczały zakres kompetencji jednego ministerstwa⁶⁰. W 1810 roku ministrowie mogli wprowadzać w sytuacjach wymagających szybkiego działania ustalenia wypracowane w Radzie Ministrów bez czekania na zgodę króla. W praktyce rozszerzenie funkcji Rady Ministrów ograniczało i komplikowało prace Rady Stanu. Kolejną zmianę przyniósł rok 1812. Decyzją Napoleona Rada Ministrów otrzymała pełnię władzy, która do tej pory przysługiwała królowi. Rada nie mogła tylko wprowadzać zmian w sądownictwie i usuwać ministrów⁶¹.

W dalszej części tekstu, w której książkę analizował kompetencje Rady Stanu, ocena ministrów nie była już tak krytyczna. Czartoryski zauważył problem nakładania się w praktyce funkcji różnych organów państwowych. Chciał też precyzowania działalności Rady Stanu:

„Ou á peine á démêler si le Conseil de l'état appartient á l'administration, ou bien est un espece de contrôle qui doit veiller sur elle ou bien confier une branche de la legislation. Ces trois pouvoirs sont mêlés dans ses attributions”⁶².

Konstytucja Księstwa Warszawskiego, tak jak pozostałe konstytucje napoleońskie, powoływała Radę Stanu. Organ ten miał przygotowywać projekty ustaw zgłaszanych przez króla i wydawanych przez niego dekretów. Rada pełniła też funkcje sądu kasacyjnego oraz rozstrzygała spory dotyczące kompetencji między administracją a sądownictwem. Zgodnie z dekretem

⁶⁰ W. Sobociński, op. cit. s. 111; G. Smyk, *Francuskie prawo i instytucje ustrojowe w Księstwie Warszawskim*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2007, vol. 66, s. 39.

⁶¹ W. Sobociński, op. cit. s. 111–113.

⁶² A.J. Czartoryski, *Organisation du Duché...*, s. 21, „Trzeba też określić, czy Rada Stanu należy do rządu, czy jest organem odpowiedzialnym za kontrolowanie, czy też bierze udział w procesie legislacyjnym. Te trzy funkcje są zmieszane”.

z dnia 20 kwietnia 1808 roku Rada ta miała pełnić funkcje kontrolne wobec ministrów⁶³. W skład Rady Stanu wchodził ministrowie, więc skład obu Rad (Ministrów i Stanu) częściowo pokrywał się, co powodowało chaos w podziale kompetencji⁶⁴. Dla Czartoryskiego rozwiązaniem problemu podziału władzy było dokładne przestudiowanie i znajomość systemu legislacyjnego Księstwa Warszawskiego⁶⁵.

Księstwo, w ocenie księcia Adama, posiadało także swoje plusy: konstytucję i Kodeks. Uważał jednak, że należałoby je delikatnie zmodyfikować⁶⁶. Kodeks Napoleona w Księstwie miał obowiązywać od dnia 1 maja 1808 roku. Obok zbioru prawa cywilnego wprowadzono też Kodeks Handlowy (obowiązujący od dnia 1 maja 1809 r)⁶⁷. Książę uważał, że polskie państewko może sporo zyskać ze związku z Saksonią. Król musiałby bardziej zaangażować się w sprawy państwa nad Wisłą, wesprzeć rozwój administracji i szkolnictwa, na przykład poprzez zachęcanie niemieckich uczonych do przybycia do Warszawy⁶⁸.

Właśnie ze szkolnictwem związany był projekt Czartoryskiego, który bardzo ogólnikowo przedstawił na kartach „Organisation du Duché”. System szkolnictwa, według księcia, powinien być powiązany z systemem militarnym⁶⁹:

Toutes les écoles a commun par les paroissiales jusqu'aux universités, devront prendre une forme militaire des étudiant inscrits aux compagnies au battalions seront soumis a une discipline militaire et seront instruits dans les exercices militaires⁷⁰.

⁶³ O kompetencjach Rady Stanu szerzej w rozdziale 4 pracy: M. Krzymkowski, *Rada Stanu Księstwa Warszawskiego*, Poznań 2011.

⁶⁴ W. Sobociński, op. cit., s. 113–117, M. Kallas, *Powstanie i ustrój Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, „Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska Lublin-Polonia” 2007, vol. 62, s. 23–25.

⁶⁵ A.J. Czartoryski, *Organisation du Duché...*, s. 21.

⁶⁶ Ibidem, s. 17.

⁶⁷ W. Sobociński, op. cit., s. 199–204; G. Smyk, op. cit., s. 47.

⁶⁸ A.J. Czartoryski, *Organisation du Duché...*, s. 23–36.

⁶⁹ Ibidem, s. 29.

⁷⁰ Ibidem, s. 37, „We wszystkich typach szkół, od szkół parafialnych aż po uniwersytety uczniowie będą kształceni w duchu wojskowym zgodnie z instrukcją wojskową, tak aby przygotować ich do przyszłej służby”.

Określił też podstawowe zasady służby wojskowej. Każdy obywatel miał służyć w wojsku liniowym co najmniej sześć lat, chyba że znalazłby w pełni uzbrojonego, wyposażonego zastępcę⁷¹. Po sześciu latach czynnej służby każdy żołnierz przez kolejne sześć lat pozostawałby w rezerwie. Oddziały rezerwowe zbierać się miały raz do roku na okres sześciu tygodni. W przypadku kawalerii okres służby wydłużyć się miał do 14 lat⁷².

System przedstawiony przez Czartoryskiego, zarówno jeśli chodzi o edukację w duchu wojskowym jak i podejście do samej służby, podobny był w pewnych aspektach do rozwiązań napoleońskich. W szkołach francuskich, zwłaszcza średniego typu, wprowadzono dyscyplinę za wzór wojskowy. Uczniów przygotowywano do istniejącego w wojsku podziału, dlatego wprowadzono kompanie (klasy) i sierżantów. W ramach zajęć odbywały się ćwiczenia wojskowe⁷³.

Cały tekst „Organisation du Duché” charakteryzuje się brakiem precyzji, zwłaszcza jeśli chodzi o projekty i plany reform. Czartoryski doskonale zdawał sobie sprawę i sam zaznaczył, że brakowało mu szczegółowych danych⁷⁴. Na podstawie tego tekstu można stwierdzić, że dla polskiego arystokraty Księstwo nie było największym złem, jakie mogło spotkać Polaków, widział w nim plusy, a także to, co według niego trzeba by poprawić, aby państwo funkcjonowało lepiej. Książę zauważył także, że wiele zależało od samych Polaków i w każdym państwie adaptacja tego, co napoleońskie wyglądała inaczej⁷⁵.

Po czasie, w pracy pod tytułem „Żywot Juliana Ursyna Niemcewicza” wydanej w Paryżu w 1860 roku stwierdził:

Napoleon wszelako wiele zrobił dla ojczyzny naszej. Jego dzieło, Księstwo Warszawskie, pod jakim bądź nazwaniem i jakiej obszerności, było państwem polskim; a w nim za jego sprawą poddaństwo rolników, przedmiot wyrzutów Europy, zniesione, wolność osobista dla wszystkich

⁷¹ Ibidem, s. 34.

⁷² Ibidem, s. 39.

⁷³ M. Senkowska-Gluck, *Francja doby napoleońskiej*, [w:] *Europa i świat w epoce napoleońskiej*, red. M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1977, s. 152–153.

⁷⁴ A.J. Czartoryski, *Organisation du Duché...*, s. 16.

⁷⁵ Por. M. Senkowska-Gluck, *O granicach efektywności prawa. Ustawodawstwo napoleońskie i rozwój społeczny*, „Przegląd Humanistyczny” 1978, nr 6, s. 1.

i równość przed prawem ogłoszona, bitne wojsko, sądownictwo i kodeks udoskonalony i porządna administracja narodowa były zaiste wielkim dobrodziejstwem⁷⁶.

Zakończenie

Bierność i przeprowadzenie się do Sieniawy dało księciu możliwość obserwowania tego, co działo się w Księstwie Warszawskim. Jego zdaniem było to państwo z wielkimi problemami, wynikającymi z nędznej sytuacji finansowej i chaosu wiążącego się z koniecznością adaptacji na polskim gruncie francuskich rozwiązań administracyjno-rządowych. Dostrzegł także jak wiele zależy od samych Polaków, nie wszystkie błędy w sprawowaniu władzy wynikały z działań Francuzów. Widział też plusy, była to zwięzła konstytucja i prawo cywilne – Kodeks Napoleona. Nad Wisłę dotarły francuskie rozwiązania wraz z zasadami równości i wolności.

Książę spojrział także z innej, bardziej prywatnej, perspektywy na Napoleona. Doceniał jego geniusz wojskowy, zauważał niezwykle zdolności socjotechniczne. Były one potrzebne (i są nadal) do uprawiania polityki. Uważał, że Napoleon to przywódca, który wie jakie znaczenie ma opinia publiczna. Doceniał to, w jaki sposób Bonaparte dąży do celu i jak trafnie potrafi uczyć się z przegranej.

Przed Księstwem Warszawskim, przed Napoleonem i księciem Adamem był trudny czas. Rok 1812 przyniósł wielkie dylematy. Czartoryski stanął, tak jak wielu innych – „na rozdrożu”. Losy Księstwa zależały od tego, kto wygra wojnę. Książę obserwował wielki chaos, jaki miał miejsce w małym państwie nad Wisłą. Rząd funkcjonował nieudolnie, a należało podjąć walkę na arenie politycznej. I wtedy książę Adam Jerzy ponownie zaktywizował się politycznie.

⁷⁶ Cyt. za: A. J. Czartoryski, *„Polityką kieruje nie tylko interes, ale i moralność”...*, s. 84.

